

Boris Bernstein

**Kera varju
perspektiivse
konstrueerimise
teooria**

**(raamatust „Vana kaev“,
Tartu, 2009)**

Originaali tiitel:

Старый колодец: книга воспоминаний

Борис Бернштейн

Venekeelse väljaande kirjastanud:

Издательство имени Н. И. Новикова, 2008

Бернштейн Б. М., 2008

Tõlkinud, kommenteerinud ja isikunimedega registreeritud ja varustanud Toomas Kall

Toimetanud Mirjam Peil

Nõukogude võimu esimese kolmekümne aasta erakordsetest inimohvritest hoolimata paiskasid Nõukogudemaa tööjõureservuaarid ikka veel käsutäitjaid aktuaalseid ülesandeid lahendama.

Friedrich Leht suunati 1949. aastal Tallinna, et ta kunstihariduse sotsialistliku realismi põhimõtete alusel ümber korraldaks. Leht oli rahvuselt Eestis sündinud eestlane, aga kuna ta oli mõnekuuselt Venemaale viidud, siis mäletas ta oma varajast lapsepõlve, isamaad ja emakeelt halvasti. Peterburi Keiserlikku Kunstiakadeemiasse oli ta astunud samal aastal kui Matvei Manizer, tulevane suur nõukogude skulptor, rahvakunstnik, akadeemik jms. Leht rääkis, et tema oli vastu võetud, Manizer oli aga läbi kukkunud. Kas see tähendab, et Manizer oli andetum kui Leht? Järgmisel aastal võeti vastu ka Manizer, millega kindlustati tulevane pronksist, graniidist ja kipsist näidis-Leninite ja -Stalinite masstootmine. Keiserliku Kunstiakadeemia professorite süüks seda panna ei saa; kui nad oleksid jätnud Manizeri vastu võtmata, siis oleks Lenineid ja Stalineid teinud tema asemel keegi teine...

Lehe karjäär nii silmapaistev ei olnud, kuid sajandi tähtsündmustest ta kõrvale ei jäänud. Tormilisel 1919. aastal sai temast kommunist, üksvahe oli ta Stanislavski ja Nemirovitš-Dantšenko juures Moskva Kunstiteatri komissar. Hiljem sai temast Revolutsioonilise Venemaa Kunstnike Assotsiatsiooni (AHRR)

üks asutaja ja parteiorganisaator. Sellest seemnest, nagu teada, võrsus sotsialistliku realismi raudne kaardivägi. Järgmistel aastakümnetel tema kunstilised tõekspidamised ei muutunud. Just niisugust meest oligi tarvis, et võidelda formalismi ja kodanliku natsionalismi iganditega Eestis.

Kui see (või mõni muu sellesarnane) tekst hakkaks silma mõnele tulevasele ajaloolasele, satuks too kimbatusse. XX sajandi kolmekümnendate aastate, vahetult katastroofieelsesse Eesti kunsti süvenedes ei leiaks ta sealt formalismi - isegi mitte selles mõttes, mille see sõna omandas nõukogude ideoloogiažargoonis. Mis tähendab, et vähegi selgepiirilised avangardsed voolud puudusid. Konstruktivistide rühmitus, mis oli kujunenud kahekümnendatel aastatel Pariisi L'Esprit Nouveau ja vene avangardi mõjul, kolmekümnendatel aastatel mitmesugustel põhjustel hääbus. Siin pole koht süüvida erialastesse peensustesse ega juuksekarva neljaks lõhki ajades analüüsida Eesti kolmekümnendate aastate maali või graafika stiilispektrit. Selle kohta on olemas tõsine erialakirjandus. Kordan, avangardi Eestis rangelt võttes ei olnud. Veel vähem oli seda neil sõjajärgsetel aastatel, kui Eestis oli sunniviisil kehtestatud nõukogude võim. Kuid selle võimu eksisteerimiseks ja püsimiseks vajalike põhimõtete komplekti kuulus ka «vaenlase olemasolu põhimõte». Tänu vaenlase olemasolule oli ühiskond pidevas võitlus seisundis, s.t pateetilise ärevuse, vihkamise ja hirmu, masside koondamise ja üksikisiku isoleerituse seisundis, ning muutus seetõttu ideaalselt juhitavaks. Järelikult, kui vaenlast ei olnud, siis tuli see välja mõelda. «Vaenlase olemasolu põhimõte» varjutas ka kunstielu: lubatud ja toetatav tegevusväli üha ahenes, aga kõike, mis jäi sellest väljapoole, peeti iseenesest ähvardavalt kahjutoovaks.

Õigupoolest oli strateegilise ülesande lahinguline osa teostatud ilma Lehe osavõtuta: Tartu Kunstiinstituudi direktor Anton Starkopf vallandati ja jäeti ilma kõikidest tiitlitest. Hullemate ebameeldivuste vältimiseks pages ta koos oma õpilase Ernst Kirsiga Moskvasse ning leidis varjupaiga käealusena teise suure nõukogude skulptori Merkurovi ateljees. Tallinna instituudi juht Adamson-Eric sai samuti külge formalisti / kodanliku natsionalisti sildi, kuid selle asemel, et varjata ennast kiskjakoopas nagu Starkopf, asus ta tööle jalatsivabrikusse Kommunaar juurdelõikajana. Paljud endised või potentsiaalsed formalistid — nende hulgas Arnold Akberg, Alfred Kongo, Märt Laarman, Olga Terri, Ado Vabbe — heideti Kunstnike Liidust välja...

Leht oli määratud pigem ehitama kui lammutama: tal tuli juhtida ja suunata uut tüüpi Eesti kunstnike kasvatamist, ning ta asus asja kahale. Tema enda oskused vastasid üldistele nõuetele. Kas ta mäletas, et tsaarina Katariina Suur oli asutanud Keiserliku Kunstiakadeemia eesmärgiga aretada „uus inimtõug“, nagu Valgustussajandile kohane? Võimalik, et Kunstiakadeemia

kasvandiku geneetilises mälus oli midagi säilinud, ning see miski sulas kokku ülesandega inimesed sotsialismi vaimus ideeliselt ümber teha. Sellepärast pidas uus direktor tähtsaks näilisi piasjasju; siin oli kõik oluline, kõik viimseni.

Nagu kombeks, olid instituudi koridorides ja klassides üleval klassikaliste skulptuuride kipskoopiad, mille abil õpetati joonistuskunsti ning loodi spetsiifiline keskkond. Nende hulgas olid esmapilgul süütud teosed, näiteks Schlüteri väljendusrikkad pead, mis olid loodud Berliini *Zeughaus*'i kaunistuseks juba XVIII sajandil, või iludus Antinouse, keiser Hadrianuse lemmikpoisi pea. Keiserlikud nõrkused kuulusid hilise antiigi juurde ja seda direktor ega üliõpilased ei teadnud. Seevastu seal, kus asi ei piirdunud peaga, ilmnesid nähtavad puudused.

Raske öelda, miks oli revolutsiooniline vene mõte pärinud judeokristliku eelarvamuse meelelisuse ja sellega kaasneva alastuse suhtes. Vanas Testamendis leidis kahemõttelisusi, kuid need tõrjus kõrvale askeetlik kristlik moraal. Renessansskunstis sai jumaliku alastuse kujutamine taas võimalikuks, et kinnitada Lunastaja maist päritolu — Sõna sai lihaks täielikult, ilma mingite piirangute ja mahavaikimiseta. Kuid me mäletame ka vastureformatsiooni otsustavaid meetmeid, kui Trento kirikukogu autoriteetse suu läbi keelati alastus religiooses kunstis.

Nõukogude võim kaotas alastuse igasugusest kunstist. Tõsi küll, apokrüüfilised tekstid tuletasid vaikselt meelde, et Vene sotsiaal-demokraatide - ma pean silmas bolševikke - naispere hulgas olid üksvahe liikvel vabaarmastuse ideed, kuid neile tehti kähku lõpp. Mis rolli mängis seksist jagusaamisel Khuthaisi linna vaimulik seminar, see alles tuleks välja selgitada. Oli kuidas oli, aga alastus kadus nõukogude kunstist, lubatud katmatuse piiri tähistasid poolpaljaste naiskehakultuurlaste kujud.

Kord sattusin ma — mitte omal soovil — kuulsa nõukogude skulptori, rahvakunstniku, akadeemiku, laureaadi ja ordenikandja ateljeesse. Skulptor ei olnud silmakirjatseja ning ateljee hõlmamatus avaruses seisid rahulikult kõrvuti Lenini, Stalini, Hruštšovi, Brežnevi ja nende väljapaistvate võitluskaaslaste kujud. Maestro polnud nähtavasti kunagi proovinud voolida alasti torsot: silma rõõmustas frentšide, vormikuubede, pintsakute, sinelite ja tsiviilpalitute plastiline mitmekesisus, nende kõva ja mehine pind ei lubanud oletada, et nende all võiks olla vormitud veel midagi. Kogu paljas ihu oli taandatud Lenini ja Hruštšovi kiilaspeadeks, ja tihtilugu kadusid needki kipsist sonide alla.

See ei tähenda, et kõik akadeemikud-rahvakunstnikud nii usinalt sotsialistlikku askeesi oleksid harrastanud. Kuulus talurahva laulik Arkadi Plastov maalis kord sulaharjal stseeni külaelust: puust saunahurtsiku ees kükitab alasti noor naine ja mähib väikest tüdrukut rätikusse; puud on alles raagus, taevast pudeneb kergelt lund. Pildi nimi oli „Kevad“. Üleliidulise näituse

žürii sattus täbarasse olukorda: Plastovit välja panemata jätta just kui ei saa, aga ka pilt on võimatu; äbarik saunaköök - see ehk veel oleks läinud, aga täiesti paljas nõukogude naine, kolhoositar! See oli juba liig. Peente manöövritega õnnestus leida kompromiss ning pilt pandi välja muudetud nime all - „Kevad. Vana küla“.

Niisiis seisid kunstiinstituudi koridorides ja klassides alasti naiste ja, mis iseäranis lubamatu, meeste kipskujud - mis sest, et klassikalised. Olukord tuli parandada, ja teadagi, kuidas: oli ju Louis XIV enda metress, jumalakartlik Madame de Maintenon Versailles' kujud viigilehtedesse riietanud.

Leht andis käsu meisterdada kipsist vajalikus suuruses siivsaid lehti. Miks tegi direktor nende paigaldamise ülesandeks just naissoost kujurile Linda Rosinale, on raske öelda. Mina näen selles tema plastilise kujutlusvõime kasinust, mis ei aimanud ette avalikult sooritatava operatsiooni erootilisi ülemtoone. Ent see võis olla ka sihipärane žest, õppeasutuse sotsialistliku deseksualiseerimise sümbol.

Häbelik Linda viis oma missiooni täide öisel ajal, kui maja oli tühi. Hommikuks oli kõik läbi.

Tallinnas elas tollal karikaturist Lev Samoilov. Kuulnud, et kunstiinstituudi klassikalisi kujusid on parandatud, joonistas ta stseeni, kus Laokoon ja tema pojad väänlevad nagu Vatikani hellenistlikus grupis ning tõmbavad endale pükse jalga, legendaarne Trooja preester aga ütleb: „Lapsed, ruttu riidesse, Leht tuleb!“ - ja tõepoolest, eemalt läheneb Leht, väga sarnane, pintsaku rinnataskus elegantne viigileht. Neile, kes ei teadnud, oli lisatud selgitus, et „leht“ on eesti keeles „leht“. Igas süsteemis, ka kõige läbimõeldumas, on augud — kas oli Samoilovil toimetuses sõpru, või juhtus olema mõni muu põhjus, igatahes ajakiri Krokodil karikatuuri avaldas.

Nii tegid väikesed lisandused võõrastele skulptuuridele seda, mida ei suutnud kujuri enda looming: Leht sai kuulsaks.

Üksikute, kuid vajalike kosmeetilist laadi operatsioonide kõrval oli tarvis põhjalikke reforme, mis puudutasid õppeprotsessi olemust. Pool sajandit on möödas, põlvkonnad vahetuvad, tuleb selgitada.

Eesti kunst ja kunstiharidus paisati sotsialistliku realismi süsteemi kõige raevukama kultuuriterrori aastail. Sellest on kirjutatud palju, kuid mitte veel kõike. Siin peaks tõmbama vaid olulisimad piirjooned.

Kunstihariduse meetodiline, s.t sisuline juhtimine oli antud NSV Liidu Kunstiakadeemia kätte. Akadeemia oli asutatud 1947. aastal, natuke enne seda, kui sõjajärgne ideoloogiline võitlus omaenda intelligentsiga oli jõudmas

haripunkti. Varem oli Akadeemia olnud ülevenemaaline ning tema mõju ja võim ei küündinud üle terve Liidu. Akadeemikute esimene koosseis pandi paika valitsuse määrusega, ilmselt Stalini allkirjaga, või kui mitte Stalini, siis Molotovi allkirjaga, vahet pole. Üks tänapäeva kunstiteadlane ja filosoof on käsitlenud Stalinit kui kunstnikku, terve stiili loojat; raamat kannabki pealkirja „Stalin-stiil“. Minul on teine, traditsioonilisem, et mitte öelda banaalsem seisukoht. Kuid selles, et Stalinil oli selgepiiriline kunstimaitse, pole põhjust kahelda. Järgmisi akadeemikuid valisid akadeemikud ise. Ka nende maitse selgepiirilisus on väljaspool kahtlust. Niisiis oli Akadeemiale kindlustatud stabiilsus - ta pidi ennast identselt taastootma igavesti. Mehhanism osutus tõhusaks. Nõukogude ajaloo edasistes keerdkäikudes säilitas Akadeemia edukalt oma muutumatus. See on muide omaette jutt, selle juurde ma tulen veel tagasi.

Akadeemia väliseks eesmärgiks oli võitlus sotsialistliku realismi võidu eest nõukogude kunstis, mis, nagu ideoloogilisele võitlusele kohane, nõudis vaenlaste halastamatut hävitamist. (Ma räägin välisest eesmärgist, kuivõrd eksisteerisid ka sisemised, mitte vähem olulised, ehkki varjatud eesmärgid.) Vaenlaste hulk ja salakavalus, nagu öeldud, pidi pidevalt kasvama. Nii paljastati impressionismi imperialistlik ja subjektiividealistlik olemus. Postimpressionismist ja sellele järgnenud kodanliku kunsti mandumisest ja roiskumisest pole mõtet rääkidagi. Oma järke ootasid peenemat sorti ja seetõttu kõige krehvtisemad kunstiloomed olemuse moonutused, säärased nagu joonperspektiivi rangete nõuete rikkumine, või kontuuri põhjendamatu rõhutamine maalis ja eriti joonistuses, või vaimustus niinimetatud faktuuriefektidest... Need „kunstipärasuse“ igandid kahandasid suurel määral kujutise elutõde. NSV Liidu Kunstiakadeemia istungjärk mõistis 1949. aastal hukka kahjulikud estampgraafika tehnikad — ofordi, puu- ja linoollõike jm — kui realistlikule graafikale vastuvõetamatud.

Kunstiharidus oligi see koht, kust vaenulikud mõjud ja ideed tuli välja juurida - eelkõige nõukogude kunsti eluterve tuleviku huvides. Niisugune oli ülesanne, mille partei oli Friedrich Lehe ette seadnud, ning see oli ka mehe vääriline.

Direktor kaitses rangelt põhimõtteid. Tema missiooni esimestel aastatel polnud see kerge, kuid tulemused olid peagi käega katsuda: instituudis sai valdavaks igav, monotoonne, võlts realism, mis peale maali ja skulptuuri vallutas edukalt tarbekunstialad ning kummalisel kombel ka arhitektuuri. Ajajooksul aga hakkasid raskused astmeliselt kasvama. Võis ju tunduda, et eesmärk on saavutatud ja sotsialistlik realism on igaveseks võitnud nii Eesti instituudis kui ka Eesti kunstis. Kuid tuli Hruštšovi aeg, koos sellega aga uued ahvatlused ja illusioonid.

Üliõpilased haistsid muutuste tuuli. Hoolikalt varjustatud tonaalsete joonistuste asemel hakkasid poolaasta ülevaatustele ilmuma selgelt tõmmatud, vahel ka jämeda kontuuriga joonistused. Plinius Vanema ja teiste autoriteetide andmetel on maalikunst ise tekkinud joonega piiratud varjust. Vaevalt suutnuks aga seegi argument Lehte veenda. Näinud stendil kontuurjoonist, läks ta näost punaseks (Leht oli sünnilt punapea, heleda nahaga ja punastas kergesti) ning vihastas väljendusrikkalt. „Jälle teevad konturid," karjus ta, „jälle teevad konturid! Kui palju on partei neid õpetanud, aga nemad teevad jälle konturid!"

„Konturide“-vastase võitluse kulminatsiooniks sai klaasehistöö kateedri üliõpilase Slava Malahhovi dramaatiline lugu. Ta esitas poolaasta ülevaatusele väikese vitraažikavandi teemal „Kunsti atribuudid": seal oli kujutatud vaas sinna torgatud pintslitega ja veel mõned kunstitarbed. Püüdes meenutada vitraaži pooleldi ununenud algtõdesid, stiliseeris Slava mahud ning tõmbas värvipindade ümber jämedad mustad jooned, mis tähistasid vitraaži raamistikku.

Leht ei olnud harjunud stiliseeritud vorme lugema ja ta ei saanud aru, mis asi see on. Raamistiku mustris nägi ta midagi, mida poleks tohtinud näha ka öises hirmuunenäos: talle viirastus, et tema instituudi üliõpilane on esitanud ülevaatusele abstraktse kompositsiooni.

„Nii," ütles direktor vaikselt häälel ning lõi tugevasti õhetama. „Kommunistlik noor Malahhov ei taha teenida oma kunstiga proletariaati. Ta tahab teenida imperialismi!"

Ja heitis kommunistliku noore Malahhovi pärast neljandat kursust instituudist välja. Alles tänu mitme õppejõu kauasele eestkostele asendas Leht hirmu armuga ning lubas formalistil instituudi lõpetada. Traumal olid Malahhovile rängad tagajärjed - ta loobus klaasist ning jäi eluks ajaks karikaturistiks.

Perspektiivi õpetas Friedrich Karlovitš ise. Seda asja tundis ta põhjalikult ja perspektiivivigadele tema silm ei halastanud.

Ilmar Torn valmistas diplomitööks graafiliste lehtede sarja „Kodanliku Eesti ikke all", kus ta realistliku litograafia kujundikeeles paljastas kapitalismi paiseid nende ajalooliskonkreetses eestipärases kehastuses. Eelnenud läbivaatusel märkas Leht ühe lehe perspektiivis mõningat vastuolu. Kui ma õigesti mäletan, siis oli seal kujutatud heinasaad. Üliõpilasele näidati tema viga kätte. Paari nädala pärast, teisel eelläbivaatusel märkis direktor, et nüüd on perspektiiviga kõik korras ning et sellest on töö ideelis-poliitiline ja kunstiline tase tõusnud vajalikku konditsiooni; nüüd võib Torni sarja lubada kaitsmisele. Ja tõepoolest, kaitsmine kulges väga edukalt.

Leht ise andis Brunelleschi, Alberti, Uccello ja Leonardo järel olulise panuse perspektiivi teooriasse. Ühel instituudi teaduskonverentsil esitas ta oma avastused ettekandes „Kera varju perspektiivsest konstrueerimisest”. Klassikalise teaduse valge laik sai täidetud. Ei mäleta, kas see uurimus ka ilmus ja seetõttu ei saa ma suunata selle juurde kunstnikke, kellel on tarvis realistlikult kujutada kera varju, kuid kellel teoreetilisest pagasist jääb vajaka.

Kui Erwin Panofskyl oli õigus, kui ta uuris perspektiivi kui sümbolistlikku vormi, siis võib võitlust kera varju perspektiivse konstrueerimise eest sotsialistliku realismi maalikunstis käsitleda kui realismi absurdile lähenemise sümbolit.

1950. aasta nõukogude esteetilise kultuuri seisukohalt oli Leht mees omal kohal. Kuid 1950. aasta nõukogude poliitilise kultuuri seisukohalt ei olnud Leht õige kommunist. Ta oli rumalavõitu ja sirgjooneline, tema kvaasiakadeemilised vaated olid täiesti parteilised, kuid tal jäi puudu kavalusest, müüdavusest, pugejalikkusest, künismist - künismi ei olnud temas üldse - ta oli veendunud, usklik kommunist. Selles oli tema saatuslik puue, pahe, atavistlik geen, mistõttu ta parteilise kunstniku ja parteilise juhi ideaalkujuks täielikult ei sobinud.

Uue, 1952. aasta künnisel (mõelda vaid — ma kirjutasin selle aastaarvu ja tõmbasin natuke hinge - mõnikord on meenutada hullem kui oli elada) ehtisid üliõpilased teise korruse koridorid maailmaklassika aktuaalsete parafrasidega. Üks pilt parodeeris Sixtuse kabeli laemaali „Aadama loomine”: maapinnal toibus alasti Adamson-Eric, taevaruumis hõljus geeniuustest ümbritsetud Leht, elustav sõrm maaslamaja poole õieli. Pildi nimi oli „Adam(son) ärkab ellu”.

Toepoolest, 1951. aastal, aasta pärast Adamson-Ericu kutsealast ja ühiskondlikku hukkamist, tõi Leht ta tagasi instituuti — tuletan meelde, et jalatsivabriku Kommunaar juurdelõikaja ametist! — ning tegi ta enda juhitud üldkompositsiooni kateedri professoriks. „Me ei saa nii kõrge kvalifikatsiooniga spetsialisti kasutamata jätta,” motiveeris oma tegevust Friedrich Karlovitš, aga kuna tema taga oli Moskva, siis ei julgenud ükski Adamson-Ericu kohalik tagakiusaja Lehte takistada.

Leht astus otsustavalt välja ka Günther Reindorffi kaitseks, kui sotsialistliku realismi hurdakoerad üritasid teda lõhki kiskuda.

Ükskord päästis Leht Leo Gensi.

Tuletan meelde, et pärast Tartu ja Tallinna instituudi ühendamist jäi Tartusse ajutiselt, kuni täieliku väljasuremiseni alles Tartu filiaal. 1952. aastal luges Gens kunstiajalugu ka Tartus. Kaks juba suguküpset üliõpilast, tema

kuulajat, partei liiget, Zujev ja Šljapin, tabanud kähku aja nõuet, alustasid klaperjahti. Ajalehes Sovetskaja Estonia, mis oli „EKP KK häälekandja“, s.t kõrgema võimu käepikendus, ilmus Tartu korrespondendi suur artikkel, kus valvsate üliõpilaste jutu põhjal kirjeldati vanemõpetaja L. Gensi jämedaid poliitilisi vigu (viimane oli selleks ajaks juba parteist välja heidetud). Mainitud aastal tähendas niisugune artikkel parteist välja löödud juudi rahvusest isikule, kes oli ametis nõukogude noorsoo ideoloogilise kasvatamisega, surmanuhtlust ja enamgi veel; nii mõistab Ameerika kohtunik kurjategija kõhklematult 137 aastaks vangi. Lehe asemel oleks iga direktor andnud Gensile hundipassi, nii et tolel poleks jäänud muud kui hakata kojameheks. Kuid Friedrich Karlovitš ei mõistnud sugugi partei printsiipiaalset poliitikat rahvusküsimuses. Tema edasist käitumist ei saa nimetada muuks kui tobedaks. Leht läheb EKP Keskkomiteesse, võtab sealt kaasa kultuuriosakonna töötaja, kes vastutab kujutava kunsti eest, istub temaga sellesama Keskkomitee autosse, sõidab Tartusse, kutsub kokku erakorralise parteikoosoleku, korraldab intrigaanidele peapesu, ning olles taastanud Leo Gensi ideoloogilise au, pöördub Tallinnasse tagasi. Kusjuures Leht ei sallinud Gensi, kinnitan seda kui pealtnägija. Aasta pärast lõpetasid mõlemad ideelised maalikunstnikud instituudi. Mind oli määratud Zujevi diplomitöö retsensendiks. Ma materdasin seda armetut teost kirglikult, kuid külma arvestusega: kui panna intrigaanile diplomitöö eest kaks, siis hakkaks ta kohe järgmist maalima ja kaitseks seda järgmisel aastal. Tuli temast lahti saada optimaalsel viisil. Ma pakkusin kolme, mille ta ka sai. Sealjuures on minu professionaalne südametunnistus puhas: kättemaks kolleegi ja sõbra eest ei nõudnud tõe väänamist, diplomitöö oli õudne ka tole aja mõõdupuude järgi. Zujev muide ronis visalt parteilis-kunstilist redelit mööda edasi - ja edukalt: räägitakse, et ta sai kunstikooli direktoriks kusagil Volgal, vist Gorkis.

Leo Soonpää kestev tagakiusamine oli veelgi tõsisem kui Gensi lugu, sest seda ei algatanud mitte üliõpilased, vaid kõrgem juhtkond.

Instituudi iga-aastased teaduskonverentsid peeti ajal, mil kunstielu oli kõige vilkam — aprillis. Kolmandik sellest kevadkuust oli antud kujutava kunsti propaganda dekaadile. Sellega tähistati ülitähtsaid sündmusi: V. I. Lenini sünnipäeva ning monumentaalpropaganda dekreedide aastapäeva, millele samuti tema - juba aastaid hiljem, Rahvakomissaride Nõukogu esimehena — alla kirjutas ning mis rajas tulevase nõukogude kunsti ideoloogilise ja praktilise alusmüüri. Kuid see suurepärase traditsioon kujunes välja pärast XX kongressi, mis taastas leninlikud elunormid. Stalin, nagu teada, suhtus isikukultusesse järsult negatiivselt; eriti negatiivselt suhtus ta oma õpetaja ja sõbra isiku kultusesse. Veetilgas peegeldub, olgu või vahendatult, maailm: instituudi 1951. aasta konverents toimus millalgi detsembris.

Saal oli täis. Vabad kombed, mis muutsid hilisemad konverentsid intiimseteks vestlusteks ettekandjate vahel, olid Lehe ajal mõeldamatud. Kohal olid kõik peale voodihaigete. Sama kindlalt pidi osalema teadusnõukogudes, polnud hea isegi hilineda, sest koosolekut protokollis see, kes tuli viimasena. Kõik olid õigel ajal kohal.

Tol detsembripäeval oli aga õhkkond ärev. Konverentsile tuli Kunstide Valitsuse juhataja Max Laosson isiklikult. Laosson oli teinud karjääri ideoloogilise rüüstetööga. Tema hingel oli palju ohvreid, isegi väga palju, ei jõua mina neid kokku lugeda, siin läheks vaja teisi memuaarikirjutajaid, samuti eriuurimusi.

Laossoni tulekut ma võin seletada tollaste kuulujuttude põhjal. Räägiti, et juhataja positsioon oli mingitel põhjustel kõikuma löönud ning seda tuli kähku kindlustada. Teadagi kuidas: inimese võimutruudust ja ideelist vankumatust, parteilist sisu sai kontrollida ainult lahingus. Tuli paljastada sotsialismi vaenlaste järjekordsed ideoloogilised diversioonid ja anda neile hävitav vastulöök. Võtte ei olnud uus — nii peab šahinšahhi, kuningate kuninga ihukaitse ülem aeg-ajalt oma käskija vastu sihitud vandenõusid välja mõtlema ja need siis õigeaegselt paljastama. Mõnikümmend süütut alamat puuakse üles, truu ihukaitseülem on aga järjekordselt enda vajalikkust tõestanud. Laosson tuli konverentsile tulvil loomingulisi plaane - ta vajas kähku vandenõu, ning ta kavatses selle siinsamas käepärasest materjalist valmis punuda.

Kusagil minu arhiivis peaks olema alles selle konverentsi kava. Aga ma mäletan niigi, et minu ettekanne oli parajasti põletaval teemal - tüüpilisest kunstis. Teema oli andnud partei ise. Natuke enne seda oli toimunud XIX kongress, kus peaettekande tegi Stalini asemel Malenkov, raugastunud juht aga pidas vaid lühikese aforistliku kõne. Kongressiettekannet pidi olema universaalne, sinna pidi kuuluma eraldi osa „kirjandusest ja kunstist“; ilma selleta oleksid kunstnikud tundnud end vaeslastena. Tõepoolest, Malenkov teatas parteile ja rahvale midagi tüüpilise kohta: tüüpiline, öeldi ettekandes, ei ole statistiline keskmine, tüüpiline on see, mis õigesti väljendab antud sotsiaalse jõu olemust jne. Neid sügavaid tõdesid tuli mul kommenteerida ja interpreteerida. Nüüd võiksin endale lubada nimetada oma etteastet *performance*'iks — ainult et minu *performance* ei olnud nii lihtne, nagu võib tunduda. Asi on selles, et parteilis-esteetilise dokumendi tähelepanelikul uurimisel olid ootamatud tagajärjed: hea mäluga kirjandusteadlased avastasid, et kogu tekst tüüpilise kohta on sõna-sõnalt maha kirjutatud nõukogude kirjandusentsüklopeedia 1932. (või umbes selle) aasta väljaande vastavast artiklist, s.t entsüklopeediast, mis oli kahtlemata ideoloogiliselt väär ja mille lugemine oli keelatud. Artikli autor oli 1937. aastal muidugi istuma pandud ja karmilt karistatud. Kas oli keegi referentidest (ehk tänapäevaselt öeldes

speechwriter'itest) suhtunud oma töösse lohakalt ja kompromiteeriva teksti maha kirjutanud, või ei olnud tal endal — kuigi vaevalt — teist õpikut käepärast ning ta usaldas teadmatusel ekslikku väljaannet, mine võta kinni. Kuid skandaalne uudis levis asjaomastes ringkondades kiiresti ning jõudis ka minuni. Niisiis ma teadsin, et oma tagasihoidlikus ettekandes ma tutvustan ja kommenteerin repressseeritud autori keelatud artiklit, mis oli taas ellu ärganud tänu Stalini järel tähtsuselt järgmise Keskkomitee sekretäri eksitusele. Laosson kuulas mind vaibumatu tähelepanuga, süüvides igasse sõnasse, ma tundsin seda oma kuklaga.

Aga mitte mina, alles äsja poole kohaga instituuti tööle võetud vanemõpetaja ei olnud peamine vandenõulasekandidaat. Selleks oli vaja kaalukamat kuju.

Leo Soonpää ettekanne oli pühendatud mingitele 1930. aastate Eesti sotsialistide poliitika või ideoloogia probleemidele. Mina selles tookord ei orienteerunud ja sain asja olemusest halvasti aru.

Konverentsi lõppistung toimus kogu instituudi ääretut huvi arvestades Kunstihoones. Jälle oli saal täis. Leo Soonpääd aga ei olnud - tal oli samal ajal loeng, ja sel juhul lubati puududa.

Päris istungi lõpul võttis sõna Laosson. Kogu tema kõne oli pühendatud L. Soonpää eksliku ja kahjuliku ettekande paljastamisele. Ettekandja ajaloolised ja, mis peamine, ideelised vead sundisid Kunstide Valitsuse esimeest esitama põhiküsimuse: kuidas saab noorte kunstnike kasvatamist usaldada niisugusele inimesele?

Kas on tarvis seletada, et klassikalisest vormist hoolimata ei olnud tegemist retoorilise, vaid vastupidi, täiesti praktilise - käskiva ja suunava küsimusega? Selle täpne vaste oleks olnud: „Soonpää tuleb jalamaid minema lüüa!”

Tuletan meelde, et Leo Soonpääd ennast kohal ei olnud, tema hävitamine oli korraldatud tagaselja, ja vastata ta ei saanud.

Kateeder otsustas vastu hakata. Tegelikult mingit sellekohast otsust ei olnud, see oli spontaanne reaktsioon. Esimesena tahtis lahingusse söösta Leo Gens, aga ma hoidsin teda tagasi: Laosson pidi peagi kirjutama alla käskkirjale, et Gens tuuakse Tartust Tallinna, ja temal ei maksnud riskida.

Kõige üllatavam oli see, et Leht andis mulle sõna! See oli pühade reeglite rikkumine: kõige kõrgem kohalolevatest juhtidest esines, mõistis kohut ja naeris viimasena.

Tuli välja, et ma ei olnud asjata veetnud viis aastat - ja millist aastat! 1946 kuni 1951 — Lenini ordeniga A. A. Ždanovi nimelise Leningradi Riikliku Ülikooli seinte vahel: ma ehitasin oma kõne üles kõigi tolle aja demagoogika reeglite järgi. Teinud näiliselt süütu ülevaate tervest konverentsist ning kaunistanud

kõnet leebete märkustega, jõudsin ma alles lõpu eel Laossoni juurde. See oli kulminatsioon. „Seltsimees Stalin," hüüdsin ma ettenähtud intonatsiooniliste paisutustega, „õpetab meid, et kuni diskussioon ei ole lõppenud ja õige otsus on fikseerimata, võib ja tuleb erinevad arvamused välja öelda! Seda näitas ka hiljuti lõppenud diskussioon keeleteaduse küsimustes..." — ja muudkui samas vaimus edasi! Seltsimees Stalini vastu ei saanud Laosson midagi öelda.

Kui mu parteiliselt kirglik filipika hakkas lõpule jõudma, märkasin ma silmanurgast, et direktori pihud olid juba plaksutamisvalmis. Ja tõepoolest, ma ei jõudnud veel ohatagi, kui Leht lõi esimese plaksu, aga tema järel, nagu käsu peale, aplodeeris kogu saal. Ei, ega käsku ei olnudki - see oli haruldane viiv, mil direktor ja tema hoolde usaldatud kollektiiv said üheks.

Pärast mind esines Soonpää kaitseks veel Helene Kuma.

Laosson lahkus vaikselt, raund oli kaotatud, oli selge, et Leht nii kergesti Soonpääst ei loobu.

Aga ka Laosson ei olnud poisike. Veel enam, ta oli meister.

Mõne aja pärast sõitis Kunstide Valitsuse juhataja komandeeringusse. Tema äraolekul - just nimelt äraolekul! — ilmus Rahva Hääles suur artikkel, millel polnud allkirja, s.t see väljendas toimetuse arvamust, et aga RH oli KK häälekandja, siis ka EKP KK arvamust. Artikli pealkiri oli „Teadusliku uurimuse asemel segane ja väär ettekanne". Seal oli kirjas kõik see, millest Laosson oli konverentsil rääkinud, kaasa arvatud too saatuslik küsimus, kas niisugust, vabandage väga, teadlast ja pedagoogi, saab rakendada õppetöös. Nii kujunes uus olukord: seda ei kirjuta mitte Laosson, vaid hoopis „üldsus on asunud toetama Kunstide Valitsuse seisukohta", nagu tookord oli kombeks öelda. Üldsus nõuab! Nii Kunstide Valitsus kui ka Kunstiinstituut pidid reageerima, pidid vastama õiglasele kriitikale teoga. Kateeder kirjutab toimetusele vastuse. Vastus toimetust ei rahulda. Toimub kateedri nõupidamine Kunstide Valitsuse ja toimetuse esindajate osavõtul, diskussioon jookseb tühja. Kunstide Valitsuses kutsutakse kokku spetsiaalne avalik koosolek „Soonpää süüasja" arutamiseks — ja jälle ei õnnestu Soonpääd minema lüüa. Ühesõnaga, Leht Soonpääd ei loovutanud. Ma pean seda rõhutama, kuna meie argumentatsiooni, kui loogiline või demagoogiline see ka polnud, ei maksa ülehinnata; see poleks mõjule pääsenud, võim oli ametnike käes.

Jah, Friedrich Karlovitš oli rumalavõitu, parteiline, sirgjooneline, ajast ja arust. Aga mitu inimsaatust, kui ta neid ka lausa ei päästnud, siis oluliselt kergemaks muutis ometi, ja seda ei olnudki neil karmidel aegadel nii vähe.

Lõpuks ei saa jätta mainimata veel ühte F. Lehe jämedat poliitilist viga — 1951. aasta suvel võttis ta mind kunstiajaloo kateedri vanemõpetaja kohale, poole koormusega. Tol samal 51. aastal, kui kõikjal võidutses riiklik kommunistlik antisemiitlik internatsionalism. Kogu maa ainus juudiorganisatsioon — Juudi Antifašistlik Komitee — oli laiali saadetud, selle esimees, suur näitleja S. Mihhoels tapetud, teised Komitee liikmed istusid KGB-s, kus neist peksti välja ülestunnistusi, et nad on spioonid. 1952. aasta augustis lasti nad salaja maha. Ajalehtedes ilmusid pea iga päev jõledad antisemiitlikud artiklid, sulerüütliid kirjeldasid üksikasjalikult arhiividest välja kougitud viie või kümne aasta taguseid kohtuasju - peaasi, et neisse oluksid segatud juudi rahvusest isikud. Pseudonüümide avalikustamisest, kui nende taga olid peidus juudi nimed, sai patriootide meelistegevus. Mägede taga ei olnud arstidest mõrtsukate kohtuprotsess.

Kuradil oli jätkunud taipu lasta mul sündida sellel maal ja lõpetada ülikool sellel aastal.

Vähe sellest, et mu nimi oli Bernstein. Vähem tülgastav ei olnud see, et ma sõandasin hästi õppida, diplomis olid ainult viied. Tarvitusele tulid võtta vajalikud abinõud. Teaduskonna parteiorganisatsiooni juhtimisel (sekretär Mark Kuzmin, joodik) valati mind pealaest jalatallani solgiga üle ja lükati tänavale. Veel mitu aastat pärast lõpetamist ei tahtnud ma sugugi astuda läbi asutusest, mida tavatsetakse nimetada *alma mater*'iks, s.t toitvaks emaks.

Samal ajal löödi mind minema linna ekskursioonibüroost, kus ma üliõpilasena lisa olin teeninud. Veel varem oli mind minema kihutatud Ermitaažist, kus ma samuti mõned ekskursioonid olin jõudnud teha. Mitte kusagil mitte mingisugust erialast tööd. Aga noor mees, kes kusagil ei tööta, liigitub automaatselt muidusööjaks — ja juba oligi Ligovka maja number 173 kojamees haistnud roiskumislehka ning hakanud külastama meie neljanda korruse toapugerikku, et pakkuda mulle võimalust siirduda põllutöödele.

Just siis andiski meie Tallinnast pärit sõbranna Zelma Tamarkina mulle idee sõita Tallinna ja seal tööd otsida. Öömaja võivad pakkuda tema sugulased. Ma sõitsin.

Minu otsingud ei alanud lootustandvalt. Mind ei tahetud mitte kusagil - ei Kunstimuuseumis, ei toimetustes - ei mäletagi, kuhu ma veel üritasin juuri ajada. Tollane muuseumi direktor Rudolf Sarap ütles mulle saladuskatte all, et Kunstide Valitsuse juhataja, toosama Max Laosson, kellest oli juba juttu, oli lubanud, et ei lase Bernsteini mingil juhul Eestisse. Millest ta juhendus, kas soovimatusest lasta eesti kultuuri võõramaalast, või õigesti mõistetud parteilistest suunistest juudi-rahvusküsimuses konkreetsel ajaloolisel silmapilgul, seda ma ei tea.

Ent Friedrich Leht, nagu ma juba ütlesin, ei saanud neist suunistest aru. Ja tema tahtis mind mingitel kaaludustel võtta. Ma jätan vahele üksikasjad, mis tookord tundusid dramaatilised, praegu aga pigem koomilised. Märgin vaid, et Laossoni vastupanu üksnes küttis Lehte üles: mida rohkem takistusi Laosson kuhjas, seda kangem oli Lehe tahtmine mind õppejõuks saada. Ja ta sai oma tahtmise.

Hiljuti esitas üks noor kolleeg mulle mitu head küsimust. Ma ei tea, kas see intervjuu ilmub, kuid siinkohal sobiks tuua mõnevõrra kärbituna katke meie silmanägemata toimunud vestlusest.

„Esimeses küsimuses Te ütlete, et ma „kuulun esimese sõjajärgse emigratsiooni hulka“, pidades silmas emigratsiooni Nõukogude Venemaalt Eestisse, nii nagu Juri Lotman, Zara Mints, Mihhail Bronštein, Leonid Stolovitš, kas pole? Ma pean vastama sellele küsimusele kahte moodi.

Ei, ma ei kuulu.

Jah, kuulun küll.

Mõlemad vastused on õiged.

Kogu asi on sõnades: kui tormavast tänapäevast saab minevik, siis muutub ajalugu kõigest ajaloolaste, publitsistide, poliitikute, demagoogide ja ideoloogide tekstide sisuks. Parteilistele huvidele, ideoloogilistele aberatsioonidele ja mütologiseerimisele avanevad piiramatud võimalused. Otsustavaks saab küsimus sellest, mis on öeldud ja kuidas on öeldud tekstides. Sellepärast pean ma - kas või mõne sõnaga —pöörduma konteksti poole.

Ma ei kuulunud sõjajärgse emigratsiooni hulka, kuna ei ole võimalik emigreerida ühe ja sama riigi ühest punktist teise punkti.

Eesti lähimineviku tavakohane sõnaline vormistus on, et Eesti oli üle poole sajandi Nõukogude Liidu poolt okupeeritud. Ma arvan, et see ei ole olukorra täielik kirjeldus. Eesti vallutati tõepoolest jõhkralt, toore jõuga neljakümndal aastal, ja teist korda 1944. See oli okupatsiooniakt, millele järgnesid elajalikud repressioonid. Seejärel aga, ja niisuguse hinnaga integreeriti Eesti Nõukogude süsteemi ja tal oli teiste Nõukogude impeeriumi osadega sarnane poliitiline struktuur, majandustegevuse põhimõtted ja praktika, teaduse ja hariduse organisatsioon, olulisel määral sarnane kultuuri institutsionaalne struktuur ja sisu, ja koguni, mis on kõige raskem, mõningad eluolulise käitumise stereotüübid. Erinevalt näiteks haprast Aleksandri impeeriumist, või võimsast Rooma impeeriumist, või isegi Briti impeeriumist, ei olnud nõukogude ekspansiooni eesmärk mitte primitiivne, mehhaaniline okupatsioon ega ühise juhtimise all oleva konglomeraadi loomine, vaid allaneelamine ja transformeerimine, kuni totaalse unifitseerimiseni, kuna see ei olnud mitte klassikaline imperialism, vaid uue formatsiooni kimäär — vulgaarse

kommunistliku doktriiniga ristatud imperialism. Ideologeemi „uus inimeste ühendus — nõukogude rahvas“ praktilise realiseerimise kaugem eesmärk oli täielik etnokultuuriline entroopia.

...Nendes tingimustes ma ei saanud emigreerida — ei juriidiliselt ega psühholoogiliselt —, kuna ma sõitsin ühe ja sama riigi punktist A punkti B... Ma sõitsin Tallinna ilma mingi missioonitundeta, lihtsas lootuses saada seal mingit erialast tööd. Samade kavatsustega ma oleksin võinud sõita Minski, Jerevani või Rjazanisse. Tallinn oli lähemal. See, et ma sain tööd Tallinnas, kunstiinstituudis, oli puhas juhus.

Sellegipoolest, nagu selgus, kuulusin ma mõnes mõttes emigratsiooni. Minu biograafilise antinoomia see külg sai selgeks järk-järgult, aja jooksul. Muidugi ei nõudnud suurt tarkust, et mõista: ma ei hakka elama mitte lihtsalt mingis Nõukogude Liidu osas, vaid maal, millel on oma keel ja kultuur, ning et siin elamise ja töötamise tingimuseks saab olla üksnes osasaamine sellest keelest ja kultuurist. Eesti kultuuri konteksti järk-järgulise sukeldumise isiklik kogemus, koos ajalooliste muutustega, mis võimaldasid sellel kontekstil täielikumalt avaneda — need on põhitegurid, tänu millele ma hakkasin mõistma ja läbi elama oma ülekolimist ja oma elu Eestis kui ümberasumist ja juurdumist teise tsivilisatsiooni ja erilisse etnokultuurilisse traditsiooni. Sealjuures ei ole ma kunagi lahti öelnud vene kultuurist, milles ma üles olen kasvanud. Kuid osalemine eesti kultuuris, osasaamine eesti vaatepunktist on teinud mind vabamaks, s.t suuteliseks nägema vene kultuuri mitte ainult seestpoolt, vaid ka kõrvalt, väljastpoolt. See on niisugune binokulaarse vaimse nägemise juhtum, kus kaks kujutist ei lange tingimata ühte. Seda huvitavam on. Ja üks mis kindel— eesti vaimulaadist osasaamine laskis mul kiiremini vabaneda minu komsomolinooruse ortodokssetest illusioonidest ja kiindumustest. “

Alguses oli neid rohkem kui tarvis.

Kui ma sain instituudi õppejõuks, siis oli esimene asi tutvustada ennast kunstiajaloo kateedri juhatajale Leo Soonpääle. Ta oli juba asjast teadlik, ja nagu ta ise mulle hiljem rääkis, ka hirmul: see veel puudus, et Leht saadab vaikse ja väikse kolme ja poole õppejõuga kateedri järele nuuskima komnoore!

Selgus, et lugu ei ole siiski nii räbal kui Leo oli arvanud. Komsomoli-illusioonid aegamööda närbusid, kateedris kujunesid head suhted.

Inimloomus on ebainimlikult kohanemis- ja ellujäämisvõimeline. Elu läks edasi kõigis oma konkreetseis ilminguis - sünnid ja pulmad, reetmised ja päästvad ohvrid, kohutavad argimured ja lõõgastavad pausid.

1952. aastal tähistas kogu ääretu Nõukogudemaa Leonardo da Vinci 500. sünniaastapäeva. Kõik muud tööd jäid saladusliku firenzelase juubeli eel tagaplaanile. Altai krai Ust-Buhtarma asulas ilmuv rajoonileht pühendas Leonardo mälestusele ulatusliku artikli; see lõppes tollal üldkasutatava fraasiga: „Lahkunu jäi kuni surmani suureks Nõukogude Liidu sõbraks". (Palun mitte pidada öeldut anekdoodiks. Mu sõber, kes seal kandis aega teenis, saatis mulle selle ajalehe.)

Põhjus oli selles, et kõige rahuarmastavama sõjaõhutaja initsiatiivil stiihiliselt tekkinud Ülemaailmne Rahunõukogu tunnistas Leonardo juubeli ülemaailmseks. Pidustemiskäsk tuli kõrvalekaldumatult täita. Asjal ei saanud lasta minna isevoolu, mistõttu saadi keskusest vajalikud juhtnõõrid. Et vältida omaloomingut, saadeti riigi igasse otsa professor Ditjakini vastav brošüür, kus leidis üksjagu jampsi. Ma ei järginud professori soovitusi ning kirjutasin pioneeride ajalehele Säde oma artikli. Leo Soonpää hindas seda kõrgelt, öeldes, et see on parim, mis ma seni olen kirjutanud. Võimalik, et see artikkel on mul ikka veel ületamata. Tõenäolisem on, et see on üks kolmest viiekümnendate aastate artiklist, mille ma võiksin ilma häbenemata üle lugeda. Kaks ülejäänud olid Aleksandr Ivanovist ja - kummaline küll - ajastu, autori doktrinäärse piiratuse, sisemise ja välise tsensuuri ränk pitser on neid vaevu riivanud, nad vananevad aeglaselt, neile viidati erialakirjanduses veel aastakümneid pärast ilmumist. Et võtta kätte kõiki ülejäänud selle aja teoseid, läheks tarvis kas idioodi mehisust või masohhisti hälbeid. Mul pole ei ühte ega teist.

Peaks lastele Leonardost kirjutatud artikli üle lugema.

Pidustustelaine käis üha kõrgemalt, kuni saavutas lõpuks kliimaksi: Estonia teatris toimus ülevabariigiline pidulik koosolek Milano „Püha õhtusöömaaja" looja 500. sünniaastapäeva auks. Saal hiilgas. Presiidiumis istusid parimad inimesed. Ettekande tegi Kunstnike Liidu esimees Eduard Einmann; ta ütles Ditjakini brošüüri eesti keeles ümber. Pärast ametlikku osa anti kontsert. Näitlejad etlesid vaimustatult itaalia poetide luulet. Artur Lemba mängis Scarlatti sonaadi. Lõpuks esitati katkend balletist „Romeo ja Julia“, mille autorid ei olnud küll juubilari kaasmaalased, kuid mille tegevus toimus Veronas. Ballett oli selleks ajaks juba mängukavast maas; pidulikuks puhuks toodi lagedale luitunud dekoratsioonid ning taastati tantsuhoone.

Näidati rõdustseeni. Tinglikus balletikeeles tähistas rõdu esimese korruse verandat - nii oli Romeol lihtsam mööda härmavõrku noore armastatu juurde tantsida. Ja juba lendleski Romeo kergelt ja hoogsalt lavale. Mõned paad diagonaalis rõdu juurde - ja tantsija tardus paigale, sirutas käed välja ning suunas pilgu üles, umbes esimese ja teise korruse vahelisele karniisile. Seejärel samapalju paasid diagonaalis lavasügavusse - ning taas liikumatushetk, seekord ettepoole kummargil ja käsi silmadele varjuks. Siis uuesti rõdu juurde,

käed ja pilk nähtamatusse punkti suunatud. Siis jälle lava nurka, tardudes võimatuse traagilisse poosi...

Soonpääl plahvatas kohe. Kõik tema vahedad vaimukused ei ole mällu pidama jäänud, need oleks tulnud kohe üles kirjutada. Aga see on mul meeles. Ta kummardus mu kõrva äärde ja sosistas: „Maja numbrit ei mäleta...”

Leo loengud olid hiilgavad. Mingeid reposid ta üliõpilastele ei näidanud. Ütles, et võtate raamatukogust need ja need väljaanded ja sealt vaatate. Pärastpoole võis soovitada kunagi kuulsate „Propyläen Kunstgeschichte” albumite vastavat köidet, aga seda juba liberaalsetel aegadel pärast XX kongressi. Enne oli protseduur palju keerulisem.

Asi oli selles, et raamatukogudes ei tohtinud olla kättesaadavad raamatud, mis sisaldasid nõukogudevastaseid seisukohti. Kõiki kahtlasi raamatuid poleks isegi Argos suutnud järjest läbi vaadata. Tuli leida ratsionaalsem lahendus - ja see leitigi. Nõukogudevastased seisukohad ei saanud tekkida varem kui nõukogude võim ise, järelikult tuli potentsiaalselt nõukogudevastasteks lugeda kõik raamatud, mis olid ilmunud väljaspool Nõukogude Venemaad / Nõukogude Liitu pärast 1917. aastat. Just need raamatud saadetigi „erihoidu”. (Üldse väärrib nõukogude uuskeele eesliide „eri” - „eri- osakond”, „erivarustus”, „eriteenistused”, „eriratsioon”, „eriteenindus”, „eritransport”, „eritsoon”, „erikontingendid”, „erijuurdepääs”, „eriväed”, „eriravi”, „eriüksus”, „eritoitlustus” jne erikeeleteaduslikku uurimist, mille jaoks siinses erijutustuses pole ruumi; võib ainult märkida, et nõukogude ühiskond oi kõige erilisem kõikidest, mida ajalugu tunneb.) „Propyläen Kunstgeschichte” olid määratud erihoiule, s.t olema igavesti maetud, kui mitte hävitatud.

Siinkohal pean ma veel kord juhtima tähelepanu intellekti elujõule ja paindlikkusele. Üliõpilastele oli tarvis midagi näidata; diapositiive ei olnud, raamatukogu oli aga ahastamapanevalt kasin... Vastumanööver oli seekord niisugune: virtuaalset nõukogudevastast ohtu kätkesid igat köidet sisse juhatavad lühitekstid, samuti viitestik, klassikaliste kunstiteoste reprod iseenesest võis lugeda ideoloogiliselt talutavaks. Olemasolevad „Propyläeni” köited rebiti tükkideks: kahtlemata kodanlikust teadvusest nakatatud tekstileheküljed peideti luku taha, piltidest aga tehti õppevahend, jagades nad korralikult suurtesse hallidesse pappümbrikutesse, mille peale oli kirjutatud „Keskaeg”, „XVII sajandi Holland” jms. Võib-olla on need kauaaegse õppeprotsessi käigus narmasteks kulunud reprod kusagil kateedri praeguse järeltulija — Kunstiteaduse instituudi — sügavates panipaikades alles.

Jah, aga Leo ei hakanud ennast nende lehtede näitamisega alavääristama. Ta kirjeldas ise, oma sõnadega, ja tegi seda suurepäraselt; üliõpilased leidsid üksmeelselt, et reprod, mida nad pärast loengut uurisid, olid märksa

kahvatumad ja igavamad kui Soonpää jutt. Muidugi, muidugi, meie, professionaalid, teame kõik, et kui tegemist pole just spetsiaalse uurimusliku teaduskursusega, kuulub eklektika loengupidamise kunsti juurde kui vajalik metodoloogiline printsiip. Ka Leo laenas nõkse, retoorilisi võtteid ja vaimukusi erinevatest allikatest, nii armastas ta vana Richard Mutheri lõbusaid kirjeldusi ning tsiteeris neid korduvalt. Aga asi pole selles. Võluv isik, hiilgav eruditsioon, elegantne kõnepidamise ja publiku ees käitumise stiil, teravmeelitsemise laad, terviku loomise oskus tegid temast tunnustatud ja auväärse lektori. Tema kunstialased teleloengud olid uskumatult populaarsed.

Sisemine ebakõla, mis teda muidugi vaevas, lõi harva välja. Vaevalt, et teda häiris kõlavate tiitlite ja teaduskraadide puudumine. Mujal oli teisiti, aga meie kateedris oldi teadusalaste teenetemärkide suhtes võrdlemisi ükskõiksed. Muide, kord kui Leo Gens ütles midagi selle kohta, kui raske on kraadi kaitsta, ja mina kostsin kergemeelselt, et üldiselt võib iga tobu „lollikindla“ kandidaaditöö valmis vorpida (mul olid näited silme ees), katkestas Soonpää mind vägagi kurjalt: „Ei, mitte iga tobu!“ Aga tähtis oli hoopis muu.

Talle võõrast süsteemi teenima sunnitud intellektuaali kaksipidine roll teda kindlasti rusus. Erinevalt minust või Leo Gensist, kes me olime varasest noorusest initsieeritud ja mingi hetkeni naiivselt uskusime, Leo Soonpää teadis, mis on mis. Ta omandas kiiresti marksismi nõukogulikult nuditud variandi ning esitas seda soravalt. Tema kaitserüüks oli väline künism. Korduvalt ja erinevatel ajenditel veenis ta mind, et intelligents on igal ajal ja igal pool olnud müüdav võimu ja raha teener, vaimse teenimise kõrged ideaalid on aga pelgalt pettekujutus.

Künismi rafineeritum variant oli pealesunnitud dogma viimine idiotlikku groteski. Näiteks võib tuua Eesti 1920. ja 1930. aastate kunsti peatüki „NSV Liidu rahvaste kunsti ajaloo“ VIII köites. Selle käsikirja lugedes olin ma sügavas hämmingus. Alles hiljem ma taipasin, et see oli paroodia, mille kirjastajad, ortodoksid ja doktriini kaitsjad NSV Liidu Kunstiakadeemiast vähimagi kahtluseta alla neelasid.

Vaevalt olid aga ideoloogiamonoliiti löönud mõrad, kui Leo hakkas rääkima vabalt. Hea küll, mitte täiesti vabalt, nüüd läheb üha raskemaks selgitada nende aegade psühholoogilisi keerdkäike, praegune lugeja projitseerib sõnad teisele taustale ja need saavad teise mõtte. Vabalt tähendab siin vabadust nüüdseks ajaloolise tausta suhtes. Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu asutamise kahekümnendale aastapäevale pühendatud pidulikul koosolekul (jälle pidulikul, nii see nõukogude argielu kulges, ühest peost teise) tegi Leo ettekande, mis ajas raevu vabariigi peaideoloogi, Keskkomitee sekretäri sm L. N. Lentsmani. Kümme aastat hiljem sain ma juhuslikult teada, et Leo pidi sel päeval saama koos mitme teise kriitiku ja kunstnikuga teenelise

kunstitegelase nimetuse, kuid pärast ettekannet oli Lentsman juba valmis seadlustele isiklikult kriipsu peale tõmmanud. Kunstnike Liit jäi mõneks ajaks uuest portsjonist teenelistest ilma. See-eest rääkis Leo suu puhtaks - ja seda ta ei kahetsenud.

Need aga olid juba teised, pimedast viiekümnendate algusest kauged ajad.

Tookord aga oskasime me vaevumärgatavas õhkkonna muutuses näha taevaennet.

Kes mäletaks veel täna üht esimest märguannet, et muutused on tulemas?

1953. aasta kevadel, millalgi mais või juunis — ogaraks läinud türanni surmast oli möödas kaks kiiret kuud — ilmus ühes kõige kroonulikumas ajalehes, kas Pravdas või Kultura i Žiznis (Kultuur ja Elu, mille pilkenimi oli juba ammu Kultuur või Elu) artikkel, mille autor oli praeguseks unustatud Ponomarenko, kes oli Valgevenest viidud üle NSV Liidu Kunstide Komitee esimeheks. Artikli pealkiri oli „Teatri kohus ja õigus“ ning see sisaldas seni-kuulmatut ideed, ja nimelt - teatril olevat just kui õigus omaenda „loomingulisele näole“, mis võib erineda teiste teatrite näost, kellel on samasugune õigus. Hulljulge vabamõtlemine maksis Ponomarenkole nähtavasti koha. Igatahes suunati ta varsti — äraproovitud skeemi järgi - Poolasse saadikuks.

Seda käiku, mis kannab nime „lateraalne arabesk“, on kirjeldatud tuntud uurimuses „Peteri printsip“. Vahe seaduse kapitalistliku ja sotsialistliku rakendamise vahel oli, nii nagu ka kõiges muus, antagonistlik. Peter rakendas „lateraalset arabeski“ bürokraatide puhul, kes olid jõudnud oma „ebakompetentsuse tasandile“, sotsialistlikus praktikas aga puksiti kõrvale isikud, kes ilmutasid, vastupidi, ülearust kompetentsust. Räägitakse, et kunagine Jegorõtševi-nimeline Moskva parteikomitee sekretär oli egiptlasest liitlase kaotusest Kuuepäevases sõjas nii vapustatud, et esitas kolleegidele Poliitbüroos mõistliku küsimuse Nõukogude Armees virtuaalsest ettevalmistamatusest tänapäeva sõjaks - misjärel ta kükitas saadikuna kas Taanis või Rootsis kuni oma karjääri lõpuni. Ei, vist siiski Taanis.

Kas mõni Ponomarenko kummalist artiklit ka luges või mitte, aga ähmast, vaevumärgatavat muutuste ootust oli õhus tunda. Ja üldse, varjatud eluenergia, mis oli jäänud täielikult alla surumata, pidi hakkama ennast ilmutama.

Mingeid mikronisuuruseid, tänasele pilgule nähtamatuid nihkeid tajuti tookord kui radikaalseid muutusi. Ants Viidalepp pani välja maali „F. R. Kreutzwald üliõpilasena luulet kogumas” — te ei näe suurt vahet selle ja „Akadeemik N. Burdenko operatsiooni teostamas Tartu ülikoolis” vahel? Pingutage ja katsuge vaadata tähelepanelikumalt, jätmata kahe silma vahele asja semantilist külge. Sama tegevust võite korrata, võrreldes näiteks Valerian Loigu „Kihnu karjuseid” tema maaliga „V. Kingissepp salatrükikojas”... Günther Reindorff hakkas jälle maastikke joonistama - alles hiljaaegu oli ta paljastatud kui eskapist, kes peidab end nõukogude inimese kujutamise eest kuivanud kändude taha, ning seetõttu joonistamisest üldse loobunud. Aino Bach - pärast kehvasti joonistatud nõukogude inimeste portreesid (ta oli jäänud uskuma, et estampgraafika tehnikad on oma olemuselt kodanlik- formalistlikud) - jäi järsku vait: hakkas meelde tuletama, kuidas seda vaskplaadil tehti; kui ta aga meelde oli tuletanud, siis pani välja kuivnõelas gravüüri...

Välja ilmusid näod ja nimed, kellest ammu ei oldud kuulnud...

Kord küsis minult üliõpilane Enn Põldroos, kas ta võib teha ettekande Viiraltist - ma täitsin siis üliõpilaste teadusliku ühingu teadusliku juhendaja kohuseid. Selgitan, et ta küsis minult luba, kuna Viiralti looming, millest just äsja oli saanud pärand, oli keelatud: kui emigrant, formalist ja osalt pornograaf ühes isikus ei väärinud ta isegi kriitikat, teda polnud lihtsalt olemas.

Võimalik oleks välja töötada omaette erialadevaheline humanitaarvaldkond - lingvistiline ontoloogia. Mõningad selle alused on visandanud Orwell oma „1984-s”; Töeministerium kasutas selle reegleid. On ka teisi uurimusi.

Materialism lähtub sellest, et maailm on materiaalne, järelikult - mida ei ole, seda ei ole. Nominalistlik ontoloogia lähtub sellest, et maailm on nimetatav, järelikult - mida ei ole nimetatud, seda ei ole olemas. Ja vastupidi, mida on nimetatud, see on olemas.

Viiraltit ei nimetatud, järelikult teda ka ei olnud. Tarvitses tal vaid füüsiliselt olematusse siirduda, kui avanes õrn võimalus tema nominatiivseks uuestisünniks. Tõsi küll, enne oli läinud füüsilisse olematusse üks teine ajalooline isik, see vajalik tingimus tuleb arvesse võtta. Ühesõnaga, Põldroos soovis rääkida Viiraltist ning ta sel kombel nominatiivsest eimillestki välja tuua.

Ma ütlesin mehiselt, et ei näe kavandatud uurimuseks takistusi, seda saab ja see tuleb ära teha. Ühtlasi, et progressiivselt mõtlevat, kuid ilmsüüta üliõpilast mitte löögi alla seada, lubasin ma esimesel võimalusel rääkida asjast parteijuhtkonnaga.

Veel üks triviaalne meeldetuletus: Keskkomitee juhtis kõike nagu hüperaju, mille kõikehaaravus välistas mis tahes autonoomsete seljaajusõlmede olemasolu, ja iga asja jaoks oli tal oma keskus. Aju

kultuurikääru sees oli omaette kujutavate kunstide allkäär; tookord oli selleks allkääruks seltsimees P. Rahvas oli pannud talle nimeks „kivist külaline“: sm P. kartis niivõrd eksida, et ta oli enamasti kurjakuulutavalt vait - erinevalt oma teatriprototüübist, kes Moliere'il siiski rääkis, või ooperi omast, kes Mozartil natuke laulis.

Ja tõepoolest, mingi tähtsa asja puhul külastas sm P. instituuti, ning ma esitasin talle varjatud rahuloluga provokatsioonilise küsimuse Viiralti kohta. Sm P. kivist otsaesine läks natuke teist värvi. Võimalik, et ta seda nime ei teadnud, kuigi partei pidi definitsiooni järgi kõike teadma. Hüüdnimele vastavalt oli ta natuke aega vait ning ütles siis, et peab töö juures nõu ja annab mulle vastuse. Kas on tarvis lisada, et P. ei öelnud edaspidi midagi? Aga asi oli tehtud. Kui keegi oleks hakanud kas Põldroosiga või meie mõlemaga norima, ma oleksin võinud öelda, et Keskkomitee oli ettekandest teadlik ja mingeid vastuväiteid ei olnud.

Nii sai Enn Põldroosist Viiralti esmaavastaja Nõukogude Eestis. Huvitav, kas tal on see tudengiettekanne veel alles, vaat kui seda saaks uuesti lugeda...

Viiralt tuli tagasi pärast surma ja osalt tänu surmale. Teised tulid tagasi teisel, vastupidisel põhjusel: nad olid jäänud ellu.

Paljudest ja paljudest tagasitulekutest, millest ma kuulsin ja mida ma nägin, oli Villem Raami tagasitulek mulle eriti tähendusrikas. Mõistagi nägin ma teda esimest korda alles pärast Siberit. Kaotatud aastad olid üksnes kasvatanud tema tahet erialal midagi ära teha, ta töötas nii, nagu püüaks ta tagantjärele tasa teha temalt röövitud poolttest aastakümnet — elu parimaid aastaid. Imelik asi: ma tundsin ennast tema ees süüdi. Lihtsalt sellepärast, et tema oli istunud ja imekombel pääsenud, aga mina ei olnud istunud, mina olin olnud vabaduses ja tegelenud kunstiteadusega. Just kui oleksin mina tema koha ära võtnud.

Selles tundes polnud loogikat, nii nagu tunnetes ikka. Riigis, kus kõiki taga kiusati ning kus keegi polnud jälitamise eest kaitstud, ka mitte kõige usinamad tagakiusajad ise, kuulusin mina eriti tagakiusatud vähemuse hulka. Ohjeldamatu ja varjamatu antisemitism oli toonud mu Eestisse. Kui arreteeriti arste-mõrtsukaid - see aga oli klaperjahi avasignaal, millele pidi järgnema juudiküsimuse lõplik lahendamine NSV Liidus - istus tudengineiu terve loengu minu nina all, ajaleht niiviisi lahti, et ma ikka hästi näeksin kõige rasvasema šriftiga laotud valitsuse teadaannet. Ilmselt ta tahtis mulle näidata, et ka mina olen mõrtsukas, kuigi mitte arst, vaid kunstiajaloolane. Kunstiteadlane-mõrtsukas.

Peagi küsis professor Paul Luhtein mingis seoses, kas ma tean, et mul on trükis avaldamine keelatud; ta oli seda Kunstide Valitsuses kuulnud... Ma ei teadnud. Naisele ma huvitavast uudisest ei rääkinud, ta ootas last. Ka Villemi naine oli oodanud last, kui ta mees arreteeriti.

Kuid minust ei jõudnud Stalin jagu saada, minu põlvkonna inimesed mäletavad hästi vabastavat Cheyne'i-Stokesi hingamist.

Kuu aja pärast lasti arstid, keda surnuks polnud piinatud, vabaks. Aprillis ma tohtisin hakata jälle avaldama, ning Õhtuleht ilmutas mu kirjatüki Goyast seoses tema 125. surma-aastapäevaga. Juuli alguses paljastati Beria kui kahjur, Inglise spioon ja veel keegi. Juuli keskel sündis meie tütar Lena.

Ometi oli mul Villemi ees piinlik lihtsalt sellepärast, et mina polnud istunud, aga tema oli. Loomulikult ei rääkinud ma talle sellest kunagi - minu ülestunnistus oleks võinud mõjuda totra kekutamisena. Nüüd tohib.

Ma ei arva, et ma olin hõivanud tema koha. Ükskord, sel ajal, kui ma võisin kateedri kunstiajalooalaseid tegemisi kõige efektiivsemalt mõjutada, tegin ma ettepaneku kutsuda Villem Raam üldkursust lugema, ning sain nõusoleku. Villem oleks oma uurimiskire, innukuse ja eruditsiooniga olnud instituudile hiilgav leid. Ta tuli, vaatas tähelepanelikult õppekavu, programme ja tunniplaane - ning ütles ära, sealsamas, pikemalt mõtlemata. Aeg, mida instituudi tollased plaanid, „koormused“ ja muu tegevus pillavalt, arutult, ja mõistagi pöördumatult raiskasid, oli talle kallid. Ja tal oli õigus.

1957. aastal toimus järjekordne, ma ei mäleta enam mitmes, Kunstnike Liidu kongress. Siis korraldati kongresse astronoomilise järjekindlusega iga kahe aasta järel. Järjekordse juhatuse valimise protseduur oli ammu ratsionaliseeritud - sektsioonid nimetasid oma istungitel kandidaadid vastavalt neile liikmete arvu järgi määratud kvootidele, seejärel koondati sektsioonide nimekirjad üldnimekirjaks. Valimiseelne võidus oli seega detsentraliseeritud ja viidud madalamale tasemele, sektsioonidesse. Kongressil oli kõik juba lihtne — ise pakkusite, ise ka hääletage omade poolt.

Seekord pakkus kriitikasektsioon juhatusse Villem Raami. See oli muidugi žest: vaevalt Villem ise Liitu juhtima kippus, kuigi juhatuses võis temast kasu olla. Partei aga ei tukkunud. Kongressi eelõhtul võeti parteigrupp vastu Keskkomitees, kus juhid tutvustasid kommunistidest kunstnikele tulevase juhatuse korrigeeritud nimekirja: kahtlased kandidaadid olid ära koristatud ning ühtlasi „oli tugevdatud parteilist vahe kihti“, nagu seda nimetati. Esimeseks ohvriks langes Raam, kes Keskkomitee sekretäride silmis oli eriti süüdi - selles, et ta oli süütult kannatada saanud ning võis seetõttu armastada nõukogude võimu vähem kui juhatuse liikmele kohane. Tema tõmmati kohe maha.

Õine telefon levitas tol hilisel tunnil uudist paremini kui praegune internet.

Järgmisel hommikul algas Kunstihoones kongress. Rituaalne esimene pool sai kuidagi läbi, pärast lõunavaheaega pidi algama põhitegevus — uue juhatuse valimine. Selle delikaatse ning samas saatusraske operatsiooni sooritamine oli usaldatud ikka tolele kivist P-le, kes ametikoha järgi oli kongressi parteiline karjane. Lõunavaheajal tegi ta liidu nn aktiivile ettepaneku saali jääda. Passiiv läks lõunale.

Käesoleva jutustuse autor kuulus mingil põhjusel aktiivi hulka: küllap ma olin tookord kriitikaseksiooni esimehe ametis. Ühesõnaga, ma jäin lõunasöögist ilma, see-eest teie loete nüüd pealtnägija tunnistust...

Aktiiv oli kutsutud ja seatud selleks, et leppida kokku eelseisvate uue juhatuse valimiste protseduur. Selgitan, milles oli probleem. Sedavõrd peenike operatsioon oli ammu hoolega läbi mõeldud ja piasjadeni paigas. Tulevase juhatuse nimekiri, nagu ma just ütlesin, oli varem demokraatlikult kokku pandud; partei lihvis selle särama nagu päikese. Kongressil jäi üle vaid hääletada ning sellega volitada antud seltsimehed juhtima. Oletame, et on otsustatud, et juhatusse hakkab kuuluma 32 inimest, üks liidu iga kümne liikme kohta. Ja ka nimekirjas on 32. Sealt välja langeda on peaaegu võimatu. Kui aga nimekirjas oleks üle 32, siis läheksid juhatusse esimesed 32, ülejäänud jääksid valimata. Ja siin võiks ette tulla soovimatut juhuslikkust: kõige paremad ja vajalikumad inimesed võiksid jääda joone alla. Sellepärast oli nõue, et nimekirja ei saa täiendada, poliitiline aksioom.

Mõni arvas juba siis, mõned on aga avastanud alles praegu, et need olid valimised ilma valikuta. Nad lihtsustavad probleemi. Esiteks, kui kandidaat sai alla 50% hääli, siis teda ei loetud valituks. Tõsi küll, kandidaadi läbikukkumist oli raske organiseerida, aga ajalugu tunneb ka niisuguseid juhtumeid. Teiseks, valimistulemustega oli põnev tutvuda. Ütleme, X-i vastu hääletas salaja 48 inimest, aga Y-i vastu — 92... X sai niiviisi teada, kui palju tal on vihamehi, ja ta võis rõõmustada, et Y-l on neid rohkem; ka teisi ei jätnud need arvud ükskõikseks. Ei, ärge öelge, tollases elus oli oma hasart! Valimised olid sama haarav tegevus kui traavivõistlused.

Kuid seekord olid mängus teised panused, ning aktiiv oli kindlalt seisukohal, et kongressil on õigus lisada juba valmis nimekirja uusi nimesid. Seltsimees P. käis kivist peale, et nimekiri on lõplik. Aktiiv nõudis halastamatult, et järgitaks sotsialistlikku demokraatiat. Sm P. sai oma vaikimisest võitu ning kaitses valjusti nimekirja puutumatust. Aktiiv ei andnud mingi hinna eest alla. Lõpuks hüüdis sm P. meeleheitlikult: „Aga see ju tähendab, et asi läheb isevoolu!“

Ta pidas silmas, et niiviisi piiratakse partei kõikehõlmavat juhtivat osa ning praegusel hetkel viiakse see lausa nulli. Aktiiv, vastupidi, oli valmis laskma asjal minna isevoolu. Pole võimatu, et ta isegi tahtis lasta asjal minna isevoolu. Pooled ei jõudnudki kokkuleppele, lõunavaheaeg seevastu jõudis lõpule, ning passiiv, söögid söödud, aga enamikul ka joogid joodud, kuraasi täis ja kangelasteoks küps, hakkas saali kogunema.

Algas õhtune istung. Ja juba tõstiski käe, see oli vist Rihi Sagrits, ja nõudis, et nimekirja lülitataks Villem Raam. Hääletati ja lülitati. Siis lülitati ülejäanud. Nimekirja kanti kõik, kes Keskkomitees maha olid tõmmatud. Isevool möllas: nimekiri võttis homeerilised mõõtmed. Kivist külaline oli lahingu kaotanud. Kuid ta ei mõistnud veel kaotuse suurust.

Kui hääled kokku loeti, siis selgus, et juhatusse ei olnud valitud ühtegi kommunisti. Kõik olid maha tõmmatud. Või kui päris täpne olla, siis üks noor kunstnik, kes otse enne kongressi oli võetud partei liikmekandidaadiks (nõnda, härrased, seda keeleloogika ja loogikakeele kiuste ametlikult kirjutati), 34 ikkagi valiti; tema üleminekust uude seisundisse lihtsalt ei teatud. Verivärske liikmekandidaat pandi kohe juhatuse vastutavaks sekretäriks, ja sellel asjaolude kokkulangemisel olid kaugeleulatuvad tagajärjed - kera varju perspektiivis.

Esimeheks tegi vastvalitud juhatus parteitu Arnold Alase. Tema autoriteet oli sel momendil kõrge tänu erilistele asjaoludele. Veidi enne kongressi oli ta teinud Kunstnike Liidus ettekande impressionismist. Alase analüüsi sügavaks pidada ma ei julgeks. Kuid Alas näitas kvaliteetseid reprodid ning ütles neist igaühe kohta, et see on ilus. Samas oli nõukogude üldsus impressionismi ammu hukka mõistnud. Alase väidete senikuulmatu julgus oli rabav. Sellepärast ta esimeheks valitigi. Kuid „parteitü loomeliidu esimees" — isegi seda väljendit tuli pidada oksüümoroniks, mis, nagu teada, on võimalik üksnes luulekeeles. Tegelikuses nägi olukord välja kui fantasmagooria, hobuse unenägu, veel hullem, asi lõhnas süsteemi kollapsi järele. Esimees ei saanud olla väljastpoolt parteid.

Ja Alas võeti kähku parteisse.

Villem Raam sai juhatuse liikmeks - „ja ma olen kindel, et ta tõi seal nii palju kasu, kui palju ajastu lihtsates ja karmides oludes oli võimalik tuua" - nii pidi see lause mul lõppema. Hiljem järele mõeldes ma nägin, et olin kirjutanud rumaluse — läbielatut ei saa mõõta tema enda mõõdupuuga, ta tuleb segada „mineviku tulevikuga" — olevikuga. — Mis kasu?! Kellele ja milleks? Need on küsimused, mida ma endale ikka ja jälle esitan — ega leia õiget vastust. Kui palju tühja oh selles tegevuses, kui palju elu kadus viljatult süsteemi Bermuda aukudesse, kui me püüdsime seda süsteemi tema enda reeglite järgi üle mängida! Aga võib-olla oli siiski ka kasu, ehk õnnestus midagi elavat varjata, kaitsta, ära päästa? Või me võtsime alateadlikult näilikke saavutusi tegelike

tulemuste pähe, seda enam, et see usk andis teatud kõlbelse mugavustunde? Või on õige nii üks kui teine? Ma ise pühendasin hulga aastaid kumavale agarusele, mille mõtted ja sihid tänapäeval kahestuvad, hägustuvad, kaotavad piirjooned ja kindla värvingu, häirivad oma virvatuledega... Selle teema üle me veel arutleme.

Raami valimine oli tõesti žest. Kuid ma mäletan, et ta taipas ka siin üsna varsti, et juhatuse koosolekud ja presiidiumides konutamised, istungid ja nõupidamised, käigud ja vastukäigud üksnes purevad aega, mis sulle on antud — ning ta muutus istungite suhtes ükskõikseks.

Tema uurijavisadust sain ma kord omal nahal tunda. Villem palus, et ma vaataksin üle tema Eesti arhitektuuri käsitleva raamatu venekeelse tõlke, mida Leningradi kirjastuse jaoks ette valmistati. Tõlge oli halb; tõlkija oli küll meister, kuid ta oli eluaeg tõlkinud ainult ilukirjandust, erialatekst oli talle võõras, ning täpsuse huvides oli ta teinud originaalist toortõlke. Peaaegu iga lause tuli ümber teha, parem oleks olnud see endal uuesti tõlkida. Kuid autori enda lakkamatud täiendused olid veel hullem nuhtlus: ta parandas ja täpsustas dateeringuid, kirjutas juurde, katsus veel täpsemalt sõnastada; enesekorrektsioon kestis viimase minutini. Ta tõi masinakirjalehti, kuhu küll servadele, küll ridade vahele ja põigiti üle lehe olid tibatillukese käekirjaga kirjutatud uued andmed ja uued ideed. Ma ohkasin ja võtsin tugeva luubi...

Villem ei rääkinud minuga kunagi laagrist. Ainult üks kord, kui me temaga ilma selga sirutamata, otse Leningradis, mitu päeva käsikirjale pärast toimetaja parandusi viimast lihvi andsime, ta meenutas - aga mitte laagrit, vaid asumisel olekut. Ta rääkis mulle, kuidas ta oli õpetanud kohalikku külarahvast Siberi tingimustes tomateid kasvatama: tares aknalaua istikuid kasvatama, aga mulda istutama siis, kui on juba soojem... Kusagile sinna jäi maha Villem Raami hinnaline kultuurijälg.

Aga miks kohalikud mehed seda ei osanud?

Mitte mingil juhul ega kombel ma ei taha ega saa lahutada ennast Vene ajaloost ja kultuurist. Aga miks küll see suur maa ikka veel leiutab oma erilist teed, ent mitte kuidagi ei saa ehitatud korralikke teid?

Aastal 1956, ei, veel varem, kahtlemata varem - täpset kuupäeva võtke vaevaks arhiivist otsida - toimus kunstiajaloo kateedris muutus: kateeder kadus. Ja see on üks paljudest nominatiivse ontoloogia paradoksidest: lakanud olemast, ei muutunud ta ometi eimiskiks. Me jäime oma kohtadele ning võimaluste - siseste ja väliste - piires õpetasime üliõpilasi edasi. Kuid kateedrit enam ei olnud.

See oli aeg, kui puhkes järjekordne võitlus „juhtimisaparaadi vähendamise“ eest. Kõrgemalseisvas juhtimisaparaadis oli kellelgi koitnud julge mõtte ühendada kaks kateedrit ning sel kombel vähendada madalamat juhtimisaparaati ühe kateedrijuhataja ametikoha võrra. Nii tekkis kimäärne Marksismi-leninismi ja kunstiajaloo kateeder.

Selge see, et ühinemine ei saanud toimuda võrdsuse ega vendluse põhimõtete alusel. Kunstiajalugu jäi pikkadeks aastateks marksismi-leninismi varju. See oleks võinud lõppeda väga kehvasti. Oleks täiesti piisanud ühest juhust, fanaatilisest või mis veel hullem, küünilisest ja müüdavast doktriini valvekoerast — kui palju ma olen sihukesi näinud! - ja me oleksime olnud läbi. Kuid Riiklikus Kunstiinstituudis kaitses kunstiajalugu kõrgem jõud. Õigemini, meil vedas.

Esimeseks kateedrijuhatajaks sai Arnold Buht. Kord Tartus lõpubanketil, pärast paari pitsi, rääkis ta mulle sosinal, kuidas talle kolmekümne seitsmendal aastal järele oli tulnud. Ta elas siis kusagil Lõuna-Venemaal — kas mitte Rostovis. Tol ööl ei olnud teda kodus, aga järgmiseks ööks oli ette nähtud juba teiste rahvavaenlaste plaanijärgne arreteerimine. Buht jäi vabadusse - nii võib öelda, kui suhe on vastuvõetav relativistlik maailmapilt. Kuid marksismi-leninismi, nagu mulle tundus, hakkas ta suhtuma jahedamalt, oma kateedrijuhataja kohustusi täitis ta lohakalt. Mida oligi tarvis, et vaimselt ellu jääda.

Juhus, mis oli loonud paradoksaalse kateedri ning kaitsenud seda äärmuste eest, oli vallatus tujus. Ta ühendas väikesesse õppe-ja kasvatusüksusse isikud, kelle rahulik kooselu kujutas endast ajaloo elavat, ja nagu ikka viljatut õppetundi. 1917. aasta saatuslikul oktoobripäeval oli tulevane poliitökonoomia dotsent Karl Treier olnud Talvepalee ründajate ridades, tulevane arhitektuuri ajaloo dotsent Ernst Ederberg aga oli seda paleed kaitsnud. Kateedri koosolekutel seda ei meenutatud, teati niigi, et edu oli saatnud Treierit. Omavahelistes jutuajamistes aga üritas Ederberg vett segada ja oktoobriviõidu sära kahandada.

„Ho-ho-hoo,“ kõmistas Ederberg oma kuulsat naeru. „Seal Talvepalee õue peal olid puuriidad (tsaari omad! — B. B.), meie peitsime ennast sinna taha, muidu tuleb veel mõni, ho-ho-hoo, juhuslik kuul...“

Ma jätan selle autentse tunnistuse meeleldi ajaloolaste hooleks.

Dotsent Treier andis poliitökonoomiat ning paistis olevat instituudi tillukese parteiorganisatsiooni peaaegu asendamatu sekretär. Tõelise bolševikuna armastas ta kriitikat ja eneskriitikat. Enamgi veel - ilma nendeta ta ei saanud normaalselt elada, kriitika oli talle sama mis õhk. Treier tuli kateedrisse, istus laua taha ja hakkas muljeid jagama:

„Käisin rajoonikomitees. Oi, kuidas mind materdati (siinkohal sügas ta himuralt oma paljast pealage), oi, kuidas materdati!”

Oli näha, et ta tunneb ehtsat parteilist naudingut. Samasuguse masohhistliku visadusega nõudis ta, et kolleegid kuulaksid tema loenguid. Kõrgemalt poolt oli kehtestatud vastastikune loengute kuulamise rituaal; meie järgisime seda vaid osaliselt - kolleegide loengutel me ei käinud, aga näiliste vastastikuste visiitide tulemused kirjutasime vastavasse vihikusse. Tulemused olid üldiselt positiivsed. Treierit võltsimine ei rahuldanud, talle oli tarvis tõelist, materiaalselt kriitikat, mis on antud aistingutes.

Kord võttis ta mul varrukast kinni ja viis jõuga oma loengule. Teema oli „Seltsimees Stalini geniaalne teos «Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus””. Kuigi teose autor oli selleks ajaks siit ilmast lahkunud, oli ta alles paljastamata, jäädes veel mõneks ajaks inimkonna suurimaks geeniuseks ja teaduste korüfeeiks.

Geniaalne teos oli Treieri ees laual ning ta luges seda ette. Aeg-ajalt tõstis ta silmad brošüürilt ja küsis-hüüdis vaimustuse- hämmastusega:

„On ju õige!? On ju tõsi?!”

Auditoorium (see oli vene rühm) meenutas osalt Ilja Repini maali „Zaporoožlased kirjutavad kirja Türgi sultanile”, osalt aga Thomas Couture'i maali „Langusaja roomlased”. Lektorit ei kuulanud keegi - aga ei kuulanud valvsalt: nii kui Treier esitas vaimustatud küsimuse, karjus rahvas läbisegi vastu: „Õige! Tõsi!” - ning pöördus oma tegemiste juurde tagasi.

Mõnikord pani Treier teksti kõrvale, et anda omapoolne tõlgendus.

„Väärtusseadus,“ selgitas ta, «toimib sotsialismi ajal piiratud sfääris, on ju õige!?”

„Õige! Tõsi mis tõsi!”

„Ta toimib ainult tarbimissfääris,“ jätkas majandusteadlane auditooriumi ookeanimüha saatel.

Veerand tunni pärast sattus ta jälle väärtusseaduse peale.

„Seltsimees Stalin õpetab meid, et väärtusseadus toimib sotsialismi ajal piiratud sfääris, on ju õige!?”

„Tõsi! Õige!”

„Ta toimib ainult põllumajandussfääris..“

(Treieri väitekirjand oli pühendatud just masinatraktorijaamade rollile Eesti põllumajanduse kollektiviseerimisel. Roll osutus tähtsaks ning Treierile anti teaduste kandidaadi kraad.)

„Noh, kuidas oli?” küsis Treier, kui me kateedrisse tagasi olime jõudnud.

„Tead, Karl Gustavovitš, ega eriti ei olnud...”

Magusa piina eelaimuses sügas Treier paljast pealage.

„Näiteks,“ ütlesin ma, „sa rääkisid alguses, et väärtusseadus toimib ainult tarbimissfääris, aga pärast ütlesid, et see toimib ainult põllumajandussfääris...“

„Kas ma tõesti niimoodi ütlesin? Jaa-a... Ei, tõesti, kohe nii ütlesingi?“

Just nii sa ütlesid, näe, mul on üles kirjutatud.“

„Jaa-a... Saad sa aru, see küsimus on mulle endale ka täiesti segane!“

Treieril oli õigus, küsimus oli keeruline.

Kord teatasid vene rühma üliõpilased mulle usalduslikult: nad on otsustanud, et Treierile enam mingeid küsimusi ei esitata — kahju on vanainimesest.

Üliõpilastele ei olnud inimlikkus päris võõras.

Pärast Buhti hukkumist — ta läks suplema ja uppus — asus paljudeks aastateks kateedrit juhatama Apolloni Černov. Aeg on rääkida tõtt: ka Černov suhtus oma kohustustesse lohakalt. Mina pean seda tema teeneks, sõltumata sellest, kas selle hoolimatuse taga oli mingi teooria või vahest teadvustatud kavatsus. Marksismi-leninismi (ja kunstiajaloo) kateedri lohakas juhatamine, kui hinnata seda absoluutse mõõdupuu järgi, oli iseenesest kasulik.

Elu joonestas oma kõverat. Leht võitles ikka veel õige perspektiivi, pehmelt varjustatud joonistuse ja ideoloogilise sisutiheduse eest, XX kongressi ettenägematud tagajärjed aga töötasid sellele vastu. Raudsesse eesriidesse olid tekkinud kitsad pilud, ja nii nagu Platoni koopa seinale, nii hakkasid ka nõukogude maja umbseintele joonistuma mingi teistsuguse, väljaspool asuva, hästi valgustatud ja ruumilise reaalsuse ähmased (ja loomulikult lamedad) varjud.

Vennalikud sotsialismimaad olid esimesed näidiste sissetoojad. Muidugi, need olid varjud - kuid ka varjud lasevad tõusta olgu või valitud eidosteni, kui rääkida Platoni keeles. Kohe, kui see võimalikuks sai, tellisin ma Bildende Kunst'i, Przeglad Artystyczny ja isegi Müvészet'i, kust enam millestki polnud võimalik aru saada. Ja mina tegin nii nagu kõik. Relatiivsusprintsip näitas taas oma jõudu: neis arglikes väljaannetes viirastus meile kunstivabaduse hõngu. Nemad — seal — lubasid endale nähtavaid esemeid mõnevõrra deformeerida, aga siin-seal, näiteks Poolas Gomulka ajal juhtus veel hullemaid asju! Ülemaailmne noorsoo ja üliõpilaste festival Moskvas lõi KGB tööst ja vaevast hoolimata veel ühe prao — peagi hakkasid doktriini aluste kaitsjad rääkima „festivalistiilist“.

Ameerika näitus Moskvas tekitas järgmise pilu. Buckminster Fulleri geodeetiline kuppel (mis jäeti kingitusena Sokolniki parki), madam Rubinsteini ilusalong, värviteleviisorid, stereosüsteemid, püksid, kingad, särgid ja jumal

teab, mis kõik veel... Pimestatud, meeltesegaduses rahvahulk keset ennenägematut — no lausa nagu teisest ilmast pärit küllust... Öhtu eel nägin ma raamatustendi ees paari: Ameerika noormees, slavistika üliõpilane, aitas väiksel hallipäisel naisel leida paksudest teatmikest mingeid andmeid; kaks raamatu kohale kummardunud pead moodustasid vaikuse ja keskendatuse tillukese saare keset asjalikkuse orgiat. Lohutuse saare.

Peamine oli aga mujal. Näituse kunstiosakonna halliks tõmbunud ja luitunud kataloogi hoidsin ma erilise hoolega - kuni ühendriikidesse lahkumiseni välja. Jackson Pollocki, Robert Motherwelli, Mark Rothko ja Georgia O'Keeffe'i originaalmaalid (Pollockil oli kaks maali kõrvuti, mul on selgesti meeles), Alexander Calderi mobiilid, Ibram Lassaw' skulptuurid tähendasid minu esimest vahetut kokkupuudet moodsa kunstiga. See oli provokatsioon - vahetu nägemine mõjus šokeerivalt, kuna ei vastanud minu kogemusele, kes ma olin doktriini lummuses. Kuid mingi esteetilise tundlikkuse varjatud organ, mis ei olnud täielikult atrofeerinud, reageeris esimesena ning andis esialgu märkamatu tõuke järgnenud mõtisklustele.

Ma võisin neile anduda oma sünnipärase pikatoimelisusega, mis mind, tõi küll, sugugi ei kaunista. Kuid elu ümberringi ei viivitanud. Läbi pragude tilkuv informatsioon langes veel kärbumata mälule, ning see ühendus oli kui mitte plahvatusohtlik, siis ütleme, et produktiivne. Väljavaated, et kera vari hakkab perspektiivis kahanema, selles seoses muutusid.

Tuletame meelde, et plastiliste kunstide vallas puudutasid Stalini ajale järgnenud reformid eelkõige arhitektuuri. Ajastu piltlikus keeles nimetati seda võimude algatust võitluseks kaunistuste ja liialdustega - vastav üleliiduline nõupidamine toimus, kui ma õigesti mäletan, 1954. aastal, ning kui arhitektid sealt oma töötubadesse tagasi jõudsid, asusid nad valmisprojektide küljest virtuaalselt maha peksma sambaid, pilastreid, voluute, kujusid, frontoone, simsse, raamistusi, girlande, tornikesi, püramiidkatuseid ja *zakomara*'sid. Konstruktivismi ega funktsionalismi mainida ei olnud enam keelatud, vaid oli peagi kiiduväärne. Veelgi enam, varsti selgus, et sotsialistlik realism (nagu ka realism) arhitektuuris seisnebki hoone kõikide elementide ning hoone kui terviku funktsioneerimise ja tektoonika tõepärases väljendamises. Hea sõnaga meenutati ka Bauhausi. Kes oleks võinud arvata, et selles retrospektiivis olid eos saatuslikud sündmused?

Vähemalt ei mõelnud selle peale sugugi Leo Gens, kui ta - oli see siis aastal 1958, või hoopis 1959. aasta alguses, kirjutas huvitavatest mõtetest tulvil artikli ning viis selle Sirbi ja Vasara toimetusse. Gens leidis, et ERKI on unikaalne õppeasutus, mille struktuur teeb ta potentsiaalilt Bauhausi sarnaseks, kuna kokku on koondatud - seni küll vaid ühe katuse alla - kõik plastilised kunstid: tektoonilised ja vabad kunstid, tarbe- ja dekoratiivkunst... Artikli mõte oli lihtne

ja samas ootamatu. Tuleb jagu saada üksikute kateedrite feodaalsest killustatusest ning kooskõlastada nende programmid nii, et valmistada üliõpilased ette ühtse (kas stiililiselt ühtse või kontseptuaalselt ühtse) omavahel koordineeritud esemeliseruumilise keskkonna loomiseks. Sotsialistliku realismi bastioni vastu tiibhaarangut üritades tegi edumeelne kunstiteaduslik ja esteetiline mõtte panuse ehitus- ja tarbekunstile: lähenes disaini rehabiliteerimine ning küpses teoreetiline seisukoht, mis sai peagi peenikese nime «keskkondlik lähenemisviis». Nii et talle omase ägedusega, mis ei tundnud diplomaatilist vigurdamist, kutsus Leo Gens üles muutma instituuti Uueks Bauhausiks.

Artikkel ilmus.

Kohe järgmiseks päevaks oli kokku kutsutud teadusnõukogu. Ma juba mainisin, et nõukogu istungid olid kõikidele kohustuslikud, kaasa arvatud tehniline personal ja modellid. Niinimetatud aktusesaal oli rahvast täis, kui saabus tulivihane Leht, Sirp käes. Iial varem ei olnud tema habemevaleyuse ja karnatsioonipuna kontrast olnud nii dramaatiline. Võib-olla punetas nii Zeus, enne kui hakkas endast välgunooli paiskama. Nõukogu töökava oli varem välja kuulutatud, kuid direktor teatas kohe, et ta on Gensi artiklist nõrkinud. Sellele, ütles ta, pühendatakse nõukogu eristung, kohe, varsti, kahe päeva pärast. Üksikasjadesse laskumata tegi ta ainult ühe üldise märkuse. Gens, teatas meile Leht, on nakatatud kodanlikust teadvusest. Te kõik olete siin nakatatud kodanlikust teadvusest, lisas ta. Partei on teid õpetanud, õpetab ja jääb õpetama. Viimane lause kõlas kui vanne.

Igatahes kui Gens järgmisel hommikul instituuti ilmus, tuli talle koridoris vastu Maks Roosma, tookord suveräänse klaasehistöö kateedri juhataja, ning küsis, kas ta öösel ikka magada sai. Ja lisas, et tema ei saanud. Tuli välja, et muretu Gens sai. Nõukogu päev aga lähenes, kõik tardusid ootele.

Esimesena esines ajaloolisel nõukogul direktor ise. Gensi artiklist ta ei saanud muidugi üldse aru. Pealegi oli eesti keel talle, nagu me mäletame, tundmatu maa, peale „tere“ ei osanud ta midagi; kui häda käes, siis tõlkis talle sekretär Vera Arturovna Brošniovski, kes tegi seda küll püüdnult, kuid mõttesse süvenemata. Ühesõnaga, kõigest, millest artiklis oli kirjutatud, jõudis temani ainult see, et Gens kritiseerib kogu instituudivärki ning järelikult tema, Lehe ideelist ja kunstilist juhtimist. Sedasorti kriitikat võidi teha üksnes põhjusel, et see oli oma olemuselt kodanlik ja formalistlik, mis tuligi otsekohe paljastada.

Pärast direktorit esines joonistamise kateedri vanemõpetaja, vankumatu realist ja sügavalt parteiline kunstnik. Ta toetas kogu hingest direktorit ja tema joont. Järgmisena palus sõna mees, keda keegi ei tundnud, kuna ta oli just äsja instituuti tööle määratud.

Ja taas tuleb teha väike kõrvalepõige.

Realse sotsialismi probleemidest on palju räägitud. Kuid ühte nendest peame kohe meenutama. Oli pidev kahtlus, kas kunsti-õppeasutuste üliõpilaste sõjalis-patriootiline pagas on ikka piisav. Mil määral peaksid tulevased maalijad või siis viiuldajad olema valmis sotsialistlikku isamaad kaitsma? See oli küsimus, millele vastati kord nii, kord naa. Poliitiliselt õiget vastust oli nähtavasti raske leida.* Kõnealusel ajal kaldus vaekauss taas akadeemilise ettevalmistuse poole - ning instituudis loodi sõjaline kateeder.

(Jumal küll, sõjanduse ajalugu kunstiinstituudis väärrib omaette ülevaadet - miks on elu nii lühike, aga mälestused sellest nii lõputud?)

Sõjalise kateedri juhatajaks oli määratud polkovnik Paul. Tema läskis järgmisena kõnetooli - ja kõik tardusid hinge kinni pidades; niisugune süžeepeöre juhtis draama täiesti ettearvamatusse voolusängi. Mida ütleb polkovnik?

Paul, täies mundris, ordenilindid rinnas, seisis unikaalses nikerdustega kõnetoolis, mis oli instituudi ametlike tseremooniade au ja uhkus, kuni - juba liberaalsetel aegadel - selle väärtuslikud kaunistused osalt katki tehti, suuremalt jaolt aga ära varastati.

„Seltsimehed,“ ütles polkovnik, „ma ei ole asjatundja ja kunsti ma ei jaga. Aga see, mis siin toimub, on minu meelest kriitika lämmatamine. Lenin aga õpetas, et kui kriitikas on kas või kümme protsenti tõtt (ma tsiteerin polkovnik Pauli mälu järgi; kui palju täpselt peab kriitikas Lenini järgi tõtt olema, ma hästi ei mäleta), siis tuleb võtta need kümme protsenti ja ära parandada, aga mitte summutada!“

Niisugune oli polkovnik Pauli lühike sõnavõtt, millest sai alguse tema kuulsus tsivilistide seas. Juhuvaatlejale võinuks näida, et järgnenud sõnavõttud täitsid käsku. Üksteise järel astusid instituudi õppejõud kõnepulti ja kaitsesid rinnaga Gensi. Ei, ei, ega kedagi ei vaimustanudki Uue Bauhausi kontseptsioon. See oli mäss laeval. Kui siis joonistamise õppejõud, realist ja parteiline maalija teist korda sõna võttis ning teatas, et ta alguses ei taibanud, nüüd aga on Gensi mõttest aru saanud ning on sellega täiesti nõus, siis kuulsid kõik ajalooratta kriginat.

Leo Gens oli ilma seda ise aimamata vabandanud laviini.

Jää, ehkki aeglaselt ja kohmakalt, oli hakanud igas suunas liikuma. Terve instituudiga riidu läinud Friedrich Leht oli jäänud oma jääpangale üksi. Isegi Eesti kompartei juhid said aru, et midagi on tarvis muuta...

* Pole juhus, et ammu juba postsotsialistlikul Venemaal erutab koolipoiste ja üliõpilaste sõjaline ettevalmistus jätkuvalt võime ja üldsust.

Ükskord, ikka selsamal 1959. aastal, pörkasin ma instituudi uksele kokku Jaan Vareseaga.

„Tead,“ ütles ta kohmetult ja kuidagi usalduslikult, „mind kutsuti Keskkomiteesse ja pakuti, et ma teeksin rektoriameti jaoks paberid korda...”

Lähenesid legendaarsed kuuekümnendad aastad.

1999/2006